

DOI: <https://doi.org/10.54937/ssf.2026.25.3.86-96>

Identita, paměť a vzdělávání: Analýza románů „Torto Arado“ a „O Avesso da Pele“ optikou kritické pedagogiky

Identity, Memory, and Education: An Analysis of the Novels “Torto Arado” and “O Avesso da Pele” Through the Lens of Critical Pedagogy

Kristina Chalupná Jínová

Abstract

This study analyzes the role of contemporary Afro-Brazilian prose in school education, focusing on the novels “Torto Arado” (“Crooked Plow”) by Itamar Vieira Junior and “O Avesso da Pele” (“The Dark Side of Skin”) by Jeferson Tenório. Drawing on Stuart Hall’s concept of representation, Frantz Fanon’s analysis of colonial psychopathology, and Lélia Gonzalez’s notion of *amefricanidade*, the article argues that these works serve not merely as aesthetic objects but as active agents in the construction of cultural identity and historical memory. The text examines the novels within the context of Brazilian Law 10.639/03 and recent censorship attempts, demonstrating how they function as counter-narratives that challenge the myth of racial democracy. While “Torto Arado” reconstructs identity through the relationship with land and ancestry, “O Avesso da Pele” addresses urban structural racism and police violence. The study concludes that while the inclusion of these novels in the curriculum represents a step toward epistemic justice, their transformative potential is conditional upon critical pedagogical mediation rooted in Paulo Freire’s philosophy of education.

Keywords: Afro-Brazilian literature. Torto Arado. O Avesso da Pele. Critical pedagogy. Identity. Education.

Úvod

V proslulém eseji *Právo na literaturu (O direito à literatura)* brazilský sociolog a literární kritik Antonio Candido formuluje tezi, že literatura není postradatelným luxusem, nýbrž základní lidskou potřebou, nezbytnou pro psychickou integritu a sociální rovnováhu jedince. Candido (2011) tvrdí, že literatura nás humanizuje tím, že nám umožňuje uspořádat chaos světa a pochopit naši pozici v něm. V tomto smyslu je upírání přístupu k literatuře aktem násilí, neboť „upírat ji znamená mrzačit lidskost“ (Candido, 2011, s. 174).

Tato premisa získává na naléhavosti v kontextu brazilské společnosti, která je historicky formována hlubokými sociálními a rasovými nerovnostmi. Brazílie se po dlouhá desetiletí definovala prostřednictvím tzv. „mýtu rasové demokracie“, ideologického konstruktů, který zastíral existenci strukturálního rasismu a vytvářel iluzi harmonického soužití (Gonzalez, 2024). Tento diskurz byl historicky spojen s nacionalistickým obrazem Brazílie jako země „tolerance“ a „smíru“, v němž je rasismus buď popírán, nebo redukován na individuální předsudek. Lélia Gonzalez tento rámec kritizuje jako ideologii, která zviditelňuje míšení, ale současně zakrývá strukturální nerovnosti a každodenní rasismus (Gonzalez, 2024, s. 36-40). Tento mýtus se propsal i do literárního kánonu a vzdělávacího systému. Brazilská literatura, vyučovaná ve školách, byla dlouhodobě doménou bílých elit, což vedlo k marginalizaci afro-brazilských narativů a deformaci kolektivní identity. Regina Dalcastagnè ukazuje, že v soudobé brazilské próze jsou marginalizované skupiny (včetně černošských/afrobrazilských postav) často nedostatečně zastoupené, případně jsou zobrazovány v redukováných nebo stereotypizovaných rolích (Dalcastagnè, 2012).

V posledních letech však brazilská literární scéna prochází výraznou transformací, která se začíná propisovat i do školních osnov. Cílem tohoto článku je analyzovat, jakým způsobem mohou současné romány *Torto Arado* (Křivý pluh) od Itamara Vieira Juniora a *O Avesso da Pele* (Rub kůže) od Jefersona Tenória sloužit jako nástroje rekonstrukce afro-brazilské identity a jakou roli hrají, nebo by mohly hrát, ve vzdělávacím procesu. Oba romány získaly prestižní literární ocenění Prêmio Jabuti (Prêmio Jabuti, 2020; Prêmio Jabuti, 2021) a byly zahrnuty do státního programu PNLD určeného pro školní výběr a nákup literárních titulů (FNDE, 2021; Todavia, 2021). V interpretaci, která sleduje vztah literatury, moci a mechanismů zneviditelňování, je lze číst jako „kontra-narativy“ narušující hegemonné výklady brazilských dějin i současnosti (Silva a Alves, 2024).

Vycházíme z předpokladu, že v kontextu vzdělávání přestává být literární dílo pouhým estetickým artefaktem. Stává se pedagogickým nástrojem v duchu myšlení Paula Freireho (1989), konkrétně nástrojem *conscientização* – probouzení kritického vědomí. Pokud je vzdělávání, jak uvádí Freire, politickým aktem, pak začlenění afro-brazilské literatury do výuky není jen otázkou kulturní diverzity, ale epistemickým obratem, který umožňuje studentům „číst svět“ v jeho komplexitě a zpochybňovat normalizované formy útlaku (Freire, 1989).

Kontext: Vzdělávací politika a „Bojiště o kurikulum“

Abychom porozuměli roli, kterou současná afro-brazilská literatura hraje ve školním prostředí, je nezbytné zasadit ji do širšího legislativního a sociopolitického rámce. Brazilské školní kurikulum nelze chápat jako statický či neutrální soubor vědomostí, nýbrž jako dynamický prostor, v němž probíhá neustálý boj o to, co Michael W. Apple (1993) nazývá „oficiálním věděním“.

Michael W. Apple tento aspekt popisuje jako spor o to, co je považováno za legitimní poznání a jaké hodnoty škola reprodukuje (Apple, 1993, s. 28). Tento boj o legitimitu kulturních významů se v posledních dvou dekadách soustředí právě na otázky rasy a reprezentace.

Zásadním milníkem v tomto procesu bylo přijetí zákona č. 10.639 v roce 2003, který novelizoval Zákon o směrnících a základech národního vzdělávání (LDB). Tato legislativa učinila povinnou výuku afro-brazílské historie a kultury a dějin Afriky na všech stupních základního a středního vzdělávání, s důrazem na předměty literatura, dějepis a výtvarná výchova (Brasil, 2003). Zákon 10.639/03 nebyl pouhým aditivním opatřením; představoval pokus o strukturální epistemický obrat, jehož cílem bylo narušit eurocentrickou hegemonii ve vzdělávání a uznat Afro-Brazílskou populaci jako aktivní subjekt brazilských dějin (Gomes, 2017).

Implementace tohoto zákona je úzce spjata s Národním programem knihy a didaktického materiálu (PNLD – *Programa Nacional do Livro e do Material Didático*). Jde o jednu z největších veřejných politik nákupu knih na světě, která zajišťuje distribuci didaktických materiálů a literárních děl do veřejných škol po celé zemi. (Edital PNL 2021). Právě prostřednictvím PNL se do školních knihoven masivně dostaly i námi zkoumané romány *Torto Arado* a *O Avesso da Pele* (Brasil, 2022, s. 3). Tato institucionální podpora ze strany federálního státu legitimizovala tato díla nejen jako esteticky hodnotná (což stvrdila ocenění jako Prêmio Jabuti), ale i jako pedagogicky vhodná pro středoškolské studenty.

Právě zde se ukazuje hluboký rozpor současné Brazílie. Na jedné straně stojí snaha státu otevřít školy afro-brazílské literatuře – ať už povinnou výukou podle zákona 10.639/03, nebo plošným nákupem knih v programu PNL. Na druhé straně však tato snaha v mnoha regionech naráží na odpor (Gomes, 2017). Školy se vlivem silné politické polarizace ocitly uprostřed sporů, které připomínají spíše kulturní války. Snahy o dekolonizaci osnov nebo otevírání kritických otázek jsou často vnímány jako kontroverzní a nezřídka se setkávají s kritikou, která je označuje za ideologickou indoktrinaci. Celý tento střet potvrzuje, že školní osnovy nejsou jen neutrálním seznamem znalostí, ale spíše arénou, kde se rozhoduje o tom, jak bude vypadat národní identita (Apple, 1993).

Tento rozpor se naplno projevil v roce 2024 v kauze cenzury románu *O Avesso da Pele*. Ačkoliv byl román schválen odbornými komisemi ministerstva školství, čelil snahám o stažení ze školních knihoven v několika státech, nejvýrazněji v regionálním ředitelství vzdělávání v Curitibě (stát Paraná) a ve státě Goiás (Almeida, 2024). Cenzurní snahy byly formálně odůvodňovány přítomností explicitního jazyka a sexuálních scén, avšak v kontextu díla, které syrově tematizuje policejní násilí a strukturální rasismus, lze tyto kroky interpretovat jako snahu o umlčení nepohodlného sociálního narativu.

Tato situace potvrzuje tezi Michaela Applea, že vzdělávací systém a výběr učiva jsou vždy výsledkem mocenských kompromisů a konfliktů (Apple, 1993). Stuart Hall (1997) v této souvislosti upozorňuje, že kulturní reprezentace

je neoddělitelná od moci. To, co se smí ve škole číst, přímo definuje, či zkušenost je společností hodnocena jako platná. Současné spory o romány Jefersona Tenória a Itamara Vieiry Juniora tak nejsou jen literárními debatami, ale bojem o samotnou podobu brazilské demokracie a o to, zda školní kurikulum zůstane nástrojem reprodukce nerovností, nebo se stane prostorem pro jejich kritickou reflexi.

Teoretická východiska: Identita a reprezentace

Abychom pochopili pedagogický dosah zkoumaných literárních děl, musíme opustit chápání literatury jako pouhé estetické nadstavby a nahlížet na ni optikou kulturních studií jako na klíčový mechanismus formování identity. V tomto kontextu se opíráme o tři teoretické pilíře: koncept reprezentace u Stuarta Halla, psychoanalýzu kolonialismu Frantze Fanona a kategorii *amefricanidade* Léliei Gonzalez.

Stuart Hall (1997, s. 13-15) ve své analýze kulturních procesů zdůrazňuje, že reprezentace nefunguje jako pasivní zrcadlo reality, nýbrž jako konstitutivní praxe, která v rámci institucionálních a mocenských vztahů aktivně vytváří významy. Není tedy podstatné jen to, co je zobrazeno, ale i kdo má právo mluvit a jakým způsobem. S tím úzce souvisí Hallovo (1990, s. 222-224) pojetí identity, kterou v textu *Cultural identity and diaspora* nedefinuje jako fixní esenci, kterou „máme“, ale jako dynamický proces „stávání se“ (becoming), jenž je formován dějinami, pamětí a kulturními narativy.

V kontextu vzdělávání se tyto teze stávají klíčovými. Pokud školní kánon systematicky vylučuje afro-brazilské autory nebo je redukuje na stereotypy, dochází k tomu, co Hall (1990) nazývá „symbolickou anihilací“. Pro afro-brazilské studenty je přitom možnost „vidět se“ v literatuře – tedy nalézt komplexní obraz vlastní zkušenosti – nezbytnou podmínkou pro sebeporozumění. Absence těchto perspektiv ve výuce tak neznamená pouhý nedostatek informací, ale přímo oslabuje konstrukci zdravé kulturní identity, která se utváří právě skrze příběhy, jež nám kultura nabízí.

Tento proces identifikace však v postkoloniálních společnostech naráží na traumatické dědictví, které Frantz Fanon (2008) popisuje jako „kolonizaci mysli“. Fanon upozorňuje, že kolonialismus (a v brazilském kontextu otroctví) nezanechal stopy pouze v ekonomické struktuře, ale hluboce zasáhl psychickou strukturu subjektu. Dominantní kultura vnucuje kolonizovanému subjektu „bílý pohled“ na sebe sama, což vede k internalizaci méněcennosti a touze po „vybělení“ (*branqueamento*). Fanon píše: „Mluvit znamená [...] převzít určitou kulturu, nést tíhu určité civilizace“ (Fanon, 2008, s. 17). Pokud je jazyk a literatura nástrojem, jímž si člověk osvojuje svět, pak literatura psaná výhradně bílým hegemonem nutí černošského čtenáře přijmout perspektivu, která ho vylučuje. Současná afro-brazilská próza tak plní funkci fanonovské disalienace – je pokusem o rekonfiguraci pohledu na svět a znovuzískání agenty, která není definována vnějším, bílým pohledem.

Pro brazilský kontext je zásadní dílo Léliei Gonzalez. Autorka kritizuje ideologii „rasové demokracie“, která popírá existenci rasismu (Gonzalez, 2021, s. 36-40), a jako protipól zavádí koncept *amefricanidade*. Ten vyvrací mýtus o pasivitě africké diaspory a naopak zdůrazňuje její neustálý odpor (Gonzalez, 2024, s. 69-82).

Amefricanidade nepředstavuje pouze ‚africkou‘ identitu, ale specificky latinskoamerickou zkušenost formovanou přežitím a míšením kultur. Gonzalez (2024) tímto pojmem vyzdvihuje aktivní podíl černošské populace na budování Brazílie, tedy roli, kterou oficiální dějiny i literatura dlouho ignorovaly. Zkoumané romány jsou estetickým vyjádřením tohoto konceptu, neboť přenášejí pozornost do dříve marginalizovaných prostor jako quilombo či favela a ukazují, že afro-brazilská zkušenost stojí v samém středu národní identity.

Zavedení románů jako *Torto Arado* a *O Avesso da Pele* do výuky tedy není pouhým aktem multikulturní tolerance. Je to nástroj epistemické spravedlnosti, který umožňuje dekonstruovat koloniální imaginaci (Fanon), nabídnout nové formy identifikace (Hall) a uznat specifickou historickou zkušenost afro-latinskoamerické populace (Gonzalez).

Analýza děl: Dva modely identity

Zkoumaná díla, ač odlišná svým časoprostorovým ukotvením a stylistikou, představují dva komplementární modely literární konstrukce afro-brazilské identity. Zatímco *Torto Arado* se obrací k venkovské tradici, paměti a kolektivnímu traumatu, *O Avesso da Pele* zkoumá současnou městskou zkušenost a fenomén strukturálního násilí. Obě díla však spojuje funkce, kterou lze označit za pedagogickou v nejhlubším slova smyslu: učí čtenáře vnímat historii a současnost Brazílie z perspektivy, která byla ve školních lavicích dlouhodobě neviditelná.

Torto Arado: Identita ukotvená v půdě a paměti

Román Itamara Vieiry Juniora (2019) nás zavádí do regionu Chapada Diamantina ve státě Bahia, konkrétně na farmu Água Negra, kde žije komunita potomků otroků. Z pedagogického hlediska je klíčové, jak autor dekonstruuje oficiální narativ o zrušení otroctví v roce 1888. Pro postavy románu není podepsání Zlatého zákona (*Lei Áurea*) historickým zlomem, který přinesl svobodu, nýbrž formální změnou, která pouze transformovala otroctví do formy dluhového peonáže. Postavy sice nejsou majetkem pána, ale nevlastní půdu, na níž pracují, a jsou uvězněny v cyklu závislosti.

Identita je v románu *Torto Arado* konstruována jako bytostně kolektivní a teritoriální; nevychází z jednotlivce, ale ze společenství definovaného vztahem k půdě a nárokem na ni. Příběh v tomto kontextu odkazuje na zkušenost společenství *quilombolas*, které původně zakládali uprchlí z otročení lidé. Tyto komunity jsou dnes právně uznávány nejen díky své historické kontinuitě

a sociální organizaci, ale především na základě vlastního sebeurčení (INCRA, 2017, s. 3-4). Z pedagogického hlediska tak román otevírá témata, která ve školním kurikulu často chybí: upozorňuje na agrární nerovnosti, nutnost reformy a dlouhodobé vyvlastňování, přičemž zdůrazňuje vazbu mezi pamětí, územím a právy těchto skupin.

Druhým konstitutivním prvkem identity je v románu spiritualita, konkrétně náboženství *Jarê*, které je specifickým synkretismem afrických, katolických a domorodých tradic v regionu. *Jarê* zde nefunguje jako folklorní kulisa, ale jako epistemologický rámec, skrze nějž postavy rozumí světu a čerpají sílu k rezistenci. Vieira Junior tímto způsobem rehabilituje afro-brazílské náboženské systémy, které jsou ve veřejném prostoru často demonizovány.

Pedagogický potenciál díla spočívá v jeho schopnosti fungovat jako „archiv zapomenutých“. Román učí o kontinuitě útlaku, ale i o kontinuitě odporu. Pro studenty představuje lekci historické paměti: ukazuje, že moderní Brazílie nebyla vybudována na konsenzu, ale na vyvlastnění a práci těl, která dodnes nemají plná občanská práva. Identita zde vyrůstá z kořenů, z paměti předků a z fyzického spojení s krajinou.

O Avesso da Pele: Identita jako terč v městském prostoru

Zatímco *Torto Arado* hledí do minulosti a na venkov, román Jefersona Tenória (2020) *O Avesso da Pele* vrhá čtenáře do syrové reality současného Porto Alegre, města na jihu Brazílie, které se pyšní svou evropskou imigrací. Identita zde není konstruována skrze spojení s půdou, ale skrze prožitek jinakosti a ohrožení v městském prostoru.

Ústředním tématem je strukturální rasismus a policejní násilí. Černošská identita je v románu definována „zvenčí“ – pohledem bílého hegemona, který v černém těle vidí a priori hrozbu. Tenório ukazuje, jak se tento vnější pohled propisuje do psychiky postav, což rezonuje s Fanonovým konceptem sociogeneze méněcennosti. Hlavní hrdina Pedro rekonstruuje život svého otce Henriqueho, učitele literatury, který byl zavražděn policií. Postava Henriqueho je pro pedagogickou analýzu zásadní: je to vzdělaný muž, který čte Dostojevského, a přesto ho jeho kulturní kapitál nechrání před brutalitou státního aparátu. Jeho kůže (*pele*) je jediným znakem, na kterém v okamžiku konfrontace s policií záleží. V této rovině román konkrétně zpřítomňuje fanonovskou analýzu: rasismus se nevíjí jen do statistik, ale do každodenního prožívání, do tělesného pocitu ohrožení a do psychiky (Fanon, 2008, s. 17).

Pedagogický aspekt románu spočívá v jeho naléhavosti a aktuálnosti. Dílo nutí čtenáře konfrontovat se s realitou rasismu „tady a teď“, nikoli jako s historickým reziduem, ale jako s každodenní praxí, která rozhoduje o životě a smrti. Román funguje jako manuál „rasové gramotnosti“ – detailně popisuje mechanismy, jimiž rasismus operuje ve škole, v rodině i na ulici. Pro bílé studenty může text fungovat jako zprostředkovatel empatie a uvědomění si vlastních privilegií; pro afro-brazílské studenty nabízí validaci jejich zkušenosti, která je ve školním prostředí často bagatelizována.

Syntéza: Romány jako kontra-narativy

Ačkoliv se *Torto Arado* a *O Avesso da Pele* liší v kulisách i jazyce – první je lyrický a magický, druhý civilní a drsný – v kontextu vzdělávání plní shodnou funkci. Oba romány fungují jako silné „kontra-narativy“ (counter-narratives), které narušují hegemonní bílý kánon brazilské literatury.

Zatímco kánon 19. a 20. století často zobrazoval černošské postavy jako vedlejší, pasivní nebo karikované, Vieira Junior a Tenório staví černošskou subjektivitu do centra dění. Dávají hlas těm, kteří byli historicky umlčeni (sestry v *Torto Arado*) nebo kriminalizováni (otec v *O Avesso da Pele*). Z hlediska formování identity tak oba romány nabízejí studentům komplexní obraz afro-brazilské existence: ukazují ji nejen jako prostor traumatu a utrpení, ale také jako prostor intelektuální hloubky, afektivity, rezistence a důstojnosti. Tím naplňují ducha zákona 10.639/03, neboť nepřinášejí jen informace „o“ černošské kultuře, ale umožňují tuto kulturu prožít a pochopit zevnitř.

Diskuze: Paulo Freire a pedagogika svobody

Analýza románů *Torto Arado* a *O Avesso da Pele* nás přivádí k zásadní pedagogické otázce: Jaká je role literatury ve vzdělávacím procesu, který usiluje o demokratizaci a sociální spravedlnost? Odpověď nalzáme v díle Paula Freireho, konkrétně v jeho konceptu vztahu mezi „čtením slova“ a „čtením světa“.

Freire (1989) ve své stěžejní práci *A importância do ato de ler* (Význam aktu čtení) formuluje tezi, že „čtení světa předchází čtení slova“ (Freire, 1989, s. 9). To znamená, že gramotnost není jen technickou dovedností dekódování znaků, ale schopností interpretovat sociální realitu, v níž žijeme. Z tohoto pohledu nelze zkoumané romány chápat jen jako beletrii určenou k estetické kontemplaci. Čist příběh Bibiany a Belonísie v *Torto Arado* nebo tragédii Pedra v *O Avesso da Pele* znamená učit se číst sociální realitu Brazílie. Znamená to rozumět mechanismům, které historicky formovaly držbu půdy, a strukturám, které legitimizují násilí vůči černošskému tělu. Literatura se zde stává nástrojem kognitivního mapování světa, který byl studentům často předkládán ve zkreslené, eurocentrické podobě.

Samotná přítomnost těchto knih v kurikulu však nestačí. Jak upozorňuje bell hooks (1994) ve své knize *Teaching to Transgress* (Učit se překračovat hranice), vzdělávání jako „praxe svobody“ (hooks, 1994, s. 13) vyžaduje víc než jen inkluzi obsahu. Kritizuje přístup, který pouze „přidává barvu“ do stávajících osnov, aniž by změnil způsob výuky. Skutečnost, že brazilský stát skrze program PNLD zakoupil a distribuoval miliony výtisků afro-brazilské literatury, je nezbytným prvním krokem, ale sama o sobě nezaručuje změnu. Pokud budou tyto knihy vyučovány tradičním, ne-kritickým způsobem, jejich podvratný potenciál může být neutralizován.

Aby literatura fungovala jako nástroj svobody, musí být vyučována kriticky – musí se stát předmětem dialogu, který zpochybňuje hierarchie a nutí studenty i učitele reflektovat vlastní pozici ve společnosti. hooks (1994) zdůrazňuje, že taková výuka je často nepohodlná, protože narušuje „bezpečí“ tradiční třídy a otevírá bolestivá témata rasismu a privilegií.

Právě v tomto bodě narážíme na příčinu odporu, který tyto knihy vyvolávají. Cenzurní zásahy proti románu *O Averso da Pele*, k nimž došlo v roce 2024 (Almeida, 2024), nelze vnímat jako náhodné administrativní kroky nebo starost o „morálku mládeže“ kvůli explicitnímu jazyku. Jde o symptomatickou reakci konzervativního systému na ohrožení. Systém rozpoznává, že tyto knihy mají moc měnit myšlení. Mají moc transformovat *objekty* vzdělávání (poslušné studenty) v *subjekty* historie (kritické občany).

Pokud literatura, jak tvrdí Candido (2011), utváří naši schopnost empatie a chápání světa, pak afro-brazilská literatura utváří schopnost vidět nespravedlnost. Snaha ji zakázat nebo vytěsnit je tedy ve své podstatě snahou zabránit *conscientização* – procesu uvědomění, který je prvním krokem k sociální změně. Vyučování těchto románů je tak v současné Brazílii aktem politickým, aktem odvahy, který testuje hranice toho, co škola jako instituce unese.

Závěr

Předložená studie se pokusila analyzovat roli současné afro-brazilské prózy v kontextu školního vzdělávání, přičemž se zaměřila na romány *Torto Arado* a *O Averso da Pele*. Naším cílem bylo ukázat, že tato díla vstupují do kurikula nikoli jako pasivní objekty četby, ale jako aktivní činitelé při konstrukci kulturní identity a historické paměti.

Z provedené analýzy vyplývá, že oba romány fungují jako efektivní kontra-narativy, které narušují hegemonní diskurz „rasové demokracie“. Místo představy harmonického soužití předkládají zkušenost nerovnosti a institucionálního násilí. Itamar Vieira Junior a Jeferson Tenório však nabízejí studentům jazyk a imaginaci nezbytnou nejen k pochopení těchto struktur, ale i k vnímání afro-brazilské existence jako prostoru kulturní kontinuity, afektivity a rezistence. Tím naplňují ducha zákona 10.639/03, neboť vracejí afro-brazilskému subjektu jeho dějinnou agendu a lidskou důstojnost.

Odpověď na otázku, zda může afro-brazilská literatura transformovat vzdělávání, je však podmíněná. Zařazení obou románů mezi schválené tituly PNLD 2021 sice potvrzuje jejich institucionální legitimitu (Brasil, 2022, s. 3), avšak analýza kontextu ukazuje, že samotná fyzická přítomnost knih není dostačující. Afro-brazilská literatura má potenciál podporovat kritické vědomí (*conscientização*), ale pouze tehdy, je-li chápána jako nástroj epistemické změny a čtena dialogicky v souvislosti s mocenskými strukturami. Pokud by byla vyučována bez této kritické reflexe, hrozí, že bude institucionálně neutralizována a redukována na pouhý „multikulturní doplněk“ kánonu.

Vrátíme-li se k úvodní myšlence Paula Freireho, že vzdělávání je aktem odvahy (Freire, 1999, s. 97), pak práce s těmito texty představuje v současné Brazílii jednu z nejvyšších forem této odvahy. Cenzurní tlaky nám připomínají, že literární výuka je politicky exponovaná, neboť rozhoduje o tom, jaké zkušenosti mají být ve škole čitelné a jaké mají zůstat potlačené. V době polarizace proto není zařazení děl jako *O Avesso da Pele* do výuky jen pedagogickou volbou, ale etickým imperativem. Je to rozhodnutí neustupovat a trvat na tom, že škola musí být prostorem pravdy, jakkoli může být tato pravda o vlastní společnosti bolestivá.

Antonio Candido nám připomíná, že literatura je základní lidské právo. Zajistit ve školách prostor pro díla, která kriticky zkoumají společnost a nespravedlnost, tak není jen službou jedné skupině, ale nezbytnou cestou k humanizaci všech studentů a k naplnění jejich práva na plnohodnotný život.

Bibliografie

- Almeida, D. (2024). *Livro O Avesso da Pele volta a ser alvo de censura; agora no Paraná* [online]. 06.03.2024. [cit. 12.12.2025]. Dostupné z: <https://agenciabrasil.ebc.com.br/geral/noticia/2024-03/livro-o-avesso-da-pele-volta-ser-alvo-de-censura-agora-no-parana>
- Apple, M. W. (1993). The politics of official knowledge: Does a national curriculum make sense? *Teachers College Record: The Voice of Scholarship in Education* [online]. 1993, vol. 95, no. 2, s. 222-241. [cit. 04.01.2026]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1177/016146819309500206>
- Brasil. (2003). *Lei nº 10.639, de 9 de janeiro de 2003* [online]. Brasília: Presidência da República, 2003. [cit. 10.01.2026]. Dostupné z: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/leis/2003/110.639.htm
- Candido, A. (2011). O direito à literatura. In: Candido, A. *Vários escritos*. 5. ed. São Paulo: Ouro sobre Azul, 2011, s. 169-191. ISBN 978-85-88062-95-7.
- Cenedezi, M. L. (2025). *Contranarrativas na literatura brasileira contemporânea* [online]. São Paulo: UNESP, 2025. [cit. 27.01.2026]. Dostupné z: <https://repositorio.unesp.br/bitstreams/fcc87579-81f3-402a-bb44-7115f75d6234/download>
- Dalcastagnè, R. (2012). Um território contestado: literatura brasileira contemporânea e as novas vozes sociais. *Iberic@l: Revue d'études ibériques et ibéro-américaines* [online]. 2012, no. 2, s. 13-18. [cit. 04.01.2026]. Dostupné z: <https://iberical.sorbonne-universite.fr/wp-content/uploads/2012/03/002-02.pdf>
- Decreto nº 9.099, de 18 de julho de 2017. (2017). *Dispõe sobre o Programa Nacional do Livro e do Material Didático (PNLD)* [online]. Brasília: Presidência da República, 2017. [cit. 20.01.2026]. Dostupné z: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_ato2015-2018/2017/decreto/d9099.htm

- Edital PNLD 2021 (ensino médio). (2021). *Edital de Convocação nº 03/2019 – CGPLI – PNLD 2021 (consolidado)* [online]. Brasília: FNDE, 2021. [cit. 27.01.2026]. Dostupné z: https://www.gov.br/fnde/pt-br/aceso-a-informacao/acoes-e-programas/programas/programas-do-livro/consultas-editais/editais/edital-pnld-2021/EDITAL_PNLD_2021_CONSOLIDADO_13_RETIFICACAO_07.04.2021.pdf
- Fanon, F. (2008). *Black Skin, White Masks*. Trans. R. Philcox. New York: Grove Press, 2008, 206 s. ISBN 978-0-8021-4300-6.
- FNDE. (2022). *Guia PNLD Literário 2021 – Ensino Médio (orientações para escolha)* [online]. Brasília: Fundo Nacional de Desenvolvimento da Educação, 2022. [cit. 27.12.2025]. Dostupné z: <https://www.gov.br/fnde/pt-br/aceso-a-informacao/acoes-e-programas/programas/programas-do-livro/pnld/informes-pnld/2022/34.2022GuiaPNLDLiterario2021EnsinoMedio.pdf>
- Freire, P. (1989). *A importância do ato de ler: em três artigos que se completam*. São Paulo: Autores Associados; Cortez, 1989, 88 s. ISBN 85-249-0051-6.
- Freire, P. (1999). *Educação como prática da liberdade*. 23. ed. Rio de Janeiro: Paz e Terra, 1999, 158 s. ISBN 85-219-0348-4.
- Gomes, N. L. (2017). *O movimento negro educador: Saberes construídos nas lutas por emancipação*. Petrópolis: Vozes, 2017, 160 s. ISBN 978-85-326-5590-7.
- Gonzalez, L. (2024). The cultural-political category of Amefricanity. Transl. by Livia de Souza Lima. *Alternautas* [online]. 2024, vol. 11, no. 2, s. 81-91. [cit. 19.12.2026]. Dostupné z: <https://doi.org/10.31273/4efczn62> (Původní vydání: *A categoria politico-cultural de amefricanidade*, 1988).
- Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. In: Rutherford, J. (ed.). *Identity: Community, Culture, Difference*. London: Lawrence & Wishart, 1990, s. 222-237. ISBN 978-0-85315-720-5.
- Hall, S. (1997). The work of representation. In: Hall, S. (ed.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage, 1997, s. 13-74. ISBN 978-0-7619-5432-3.
- Hooks, B. (1994). *Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom* [online]. New York: Routledge, 1994, 216 s. [cit. 04.01.2026]. Dostupné z: <https://doi.org/10.4324/9780203700280>
- INCRA. (2017). *Perguntas e respostas: Comunidades quilombolas* [online]. Brasília: INCRA, 2017. [cit. 20.01.2026]. Dostupné z: https://www.gov.br/incra/pt-br/assuntos/governanca-fundiaria/perguntas_respostas.pdf
- Prêmio Jabuti. (2020). *Premiados 2020 – Romance Literário: Torto arado (Itamar Vieira Junior)* [online]. 2020. [cit. 27.01.2026]. Dostupné z: <https://www.premiojabuti.com.br/jabuti/premiados-por-edicao/premiacao/?ano=2020>

- Prêmio Jabuti. (2021). *Premiados 2021 – Romance Literário: O avesso da pele (Jeferson Tenório)* [online]. 2021. [cit. 27.01.2026]. Dostupné z: <https://www.premiojabuti.com.br/jabuti/premiados-por-edicao/premiacao/?ano=2021>
- Silva, E. da a Alves, J. B. (2024). O avesso da pele: o pacto da branquitude e a censura como estratégia de silenciamento e manutenção de poder. *CAOS – Revista Eletrônica de Ciências Sociais* [online]. 2024, vol. 2, no. 33, s. 70-89. [cit. 20.01.2026]. Dostupné z: <https://doi.org/10.46906/caos.n33.70667.p70-89>
- Tenório, J. (2020). *O avesso da pele*. São Paulo: Companhia das Letras, 2020, 192 s. ISBN 978-85-3593-339-0.
- Vieira Junior, I. (2019). *Torto arado*. São Paulo: Todavia, 2019, 264 s. ISBN 978-65-8030-931-3.

Mgr. Kristina Chalupná Jínová
Ústav románských jazyků a literatur
Masarykova univerzita, Filozofická fakulta
Gorkého 57/7, 602 00 Brno, Česká republika
jinoва.kristina@gmail.com